

застосування телемедицини – навчання та підвищення кваліфікації лікарів шляхом організації телесемінарів з провідними вітчизняними і зарубіжними спеціалістами.

У телемедицину було перенесено випробувані на практиці технології, що використовувались у космічних дослідженнях.

Такий комплекс можна встановити в районному шпиталі, а в сільському медпункті організувати зв'язок із ним з допомогою стільникового телефону. Якість зображення при цьому не дуже висока, але достатня, а головне – відбудеться спілкування з лікарем.

Таким чином, використання інформаційних технологій для навчання майбутніх медиків значно підвищує ефективність навчання та створює умови для заочного навчання майбутніх лікарів. Перспективою цього дослідження є створення автоматизованих навчальних курсів з медичних дисциплін на базі існуючих платформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асоянц П. Г. Використання мультимедійних курсів для навчання студентів медичних вузів / П. Г. Асоянц, І. Г. Весненко // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції “Сучасні педагогічні технології у вищих педагогічних закладах освіти”, Ніжин, 2001. – С. 61–63.
2. Асоянц П. Г. Комп'ютерна підтримка курсу терапії у медичному вузі / П. Г. Асоянц, І. Г. Весненко // Тези доповідей науково-методичного семінару “Інформаційні технології у навчальному процесі”, Одеса, 2001. – С. 2–5.
3. Мінцер О. П. Дистанційна освіта і телемедицина: Аналіз напрямку / О. П. Мінцер, Ю. І. Вороненько // Медична газета. – 2005. – №9,10. – С. 4–5.
4. Asoyants P. G. Synchronous and Asynchronous distance education / P. G. Asoyants // Abstracts of the International conference on higher education innovation. – Kyiv, May 16–19, 2003. – P. 61–62.

УДК 37.036-057.875

Мрачковська М. М.

Донбаський державний технічний університет

КУЛЬТУРОТВОРЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

У статті обґрунтовується необхідність формування готовності до міжкультурної комунікації студентів-менеджерів. Доводиться, що провідним фактором її формування виступає культуротворче середовище, яке одночасно є важливим напрямом удосконалення якості фахової підготовки майбутніх менеджерів. Розглядається сутність понять «середовище», «культуротворче середовище».

Ключові слова: середовище, культуротворче середовище, готовність, міжкультурна комунікація, менеджер.

Мрачковская М. Н. Культуротворческая среда как фактор формирования готовности к межкультурной коммуникации у будущих менеджеров. В статье обосновывается необходимость формирования готовности к межкультурной коммуникации студентов-менеджеров. Доказывается, что ведущим фактором ее формирования выступает культуротворческая среда, которая одновременно является важным направлением усовершенствования качества специальной подготовки будущих менеджеров. Рассматриваются понятия «среда», «культуротворческая среда».

Ключевые слова: среда, культуротворческая среда, готовность, межкультурная коммуникация, менеджер.

Mrachkovskaya M. N. Culture creative environment as a factor of the future managers' readiness to intercultural communication formation. The article is devoted to the problem of the students' readiness to intercultural communication formation. It is determined that the main factor of its formation is culture creative environment which is one of the most effective trends of improving the quality of future managers special training. The concepts “environment”, “culture creative environment” are examined.

Key words: environment, culture creative environment, readiness, manager, intercultural communication.

Сучасний стан нашого суспільства, процеси, що відбуваються у політичному, економічному та духовному житті України, спонукають по-іншому подивитись на проблеми виховання громадянина, формування інтелектуального та творчого потенціалу особистості у вищих навчальних закладах. Саме у ВНЗ студент набуває твердих життєвих орієнтирів, навичок організатора, особистісних якостей, необхідних для повноцінної соціальної взаємодії у різних галузях діяльності, здобуває необхідну особистісну готовність як базу для формування індивідуального способу існування у сучасному полікультурному світі. Готовність до міжкультурної комунікації ми розглядаємо як суттєвий аспект особистісної готовності майбутнього менеджера до повноцінної соціальної взаємодії. Звідси випливає, що, окрім вирішення завдань навчального характеру, університет повинен створити умови для розвитку особистості студента, для формування готовності до міжкультурної комунікації як найважливішого фактору його повноцінної соціалізації та самореалізації у суспільстві.

Зміст освіти має сприяти взаємному порозумінню та співпраці між людьми та народами, незалежно від расової, національної, етнічної, релігійної та соціальної приналежності, а також забезпечувати формування загальнолюдських якостей особистості майбутнього фахівця на основі засвоєння універсальних цінностей світової культури. У зв'язку з цим актуальною стає проблема підготовки студентів до міжкультурної комунікації у насиченому культуротворчому середовищі.

Вітчизняні дослідники вважають, що міжкультурна комунікація, залучена у навчальний процес університету, дозволяє студентам на практичних заняттях моделювати діяльність менеджера-початківця, що допомагає активізації їх творчого потенціалу та набуттю пізнавального досвіду. Оскільки необхідність підготовки студентів-менеджерів до міжкультурної взаємодії не викликає сумнівів, то метою організації такої роботи студентів є формування відповідної готовності. На нашу думку, навчання ефективної міжкультурної комунікації у сучасному професійному просторі може здійснюватися лише у спеціально створених і контрольованих умовах, тобто в умовах освітнього середовища нового типу, а саме культуротворчого середовища. Таке середовище слід моделювати, дотримуючись певних вимог, які можуть бути реалізовані з урахуванням інтеграційних тенденцій розвитку полікультурного суспільства, а також сучасних наукових даних про когнітивний потенціал особистості, що знаходиться в умовах іншомовного освітнього процесу та міжкультурного середовища.

Аналіз літературних джерел з проблеми дослідження показує, що тема професійної підготовки фахівців вивчається дослідниками дуже активно, однак спостерігається недостатня увага до обраного питання. Більша частина досліджень, що присвячені питанню загальної підготовки менеджерів до виконання професійної діяльності, характеризують процес навчання майбутніх керівників, його недоліки та переваги, перспективи розвитку (вказемо, наприклад, на роботи таких авторів, як Ю. Атаманчук, В. Волкова, Г. Щокін). Описані вимоги, функції, завдання сучасних менеджерів, особливості їх підготовки в контексті Болонського процесу (Т. Бірюкова, В. Кремень та ін.). Проблеми готовності в психології і педагогіці присвячені роботи Б. Ананьєва, М. Дьяченка, К. Дурай-Новакової, Л. Кандиловича, О. Ковальова, А. Линенко, В. Мясичева, В. Сластьоніна, Д. Узнадзе та ін., у яких розкривається сутність і значення готовності у професійній діяльності особистості. Вивченням готовності до міжкультурної комунікації займаються вчені: Г. Девятова, Г. Захарова, Н. Паперна, М. Сафіна, Л. Юсупова та ін. Питання готовності до комунікації й спілкування у полікультурному середовищі висвітлені в роботах Л. Гайсіної, О. Дігіної, О. Каверіної та ін. Проблеми культуротворчого середовища присвятили свої праці Н. Девятков, Т. Кузьміна, О. Макареня, Д. Матухін та ін. Ідея створення і використання у навчально-виховному процесі культуротворчого середовища як соціокультурного, інтеграційного (Н. Гонтаровська, І. Кашекова, Л. Масол, Н. Шишляннікова та ін.), культурологічного, полікультурного (Е. Бондаревська, Л. Москаленко, І. Погоріла, Л. Потапова та ін.) є провідною у концепціях культурологічного розвитку особистості, полікультурного виховання. Однак при цьому питання про формування готовності менеджерів до міжкультурної комунікації саме в умовах культуротворчого середовища ще не були предметом досліджень науковців.

Мета статті – розкрити сутність поняття культуротворчого середовища та зміст готовності майбутніх менеджерів до міжкультурної комунікації у зв'язку із зазначеним фактором її формування.

Сучасна вища школа виступає одним з етапів безперервної освіти фахівця-менеджера, який готується до самостійного вдосконалення професійного та інтелектуального рівня. Отже, питання організації процесу формування готовності майбутніх фахівців до міжкультурної комунікації потребує не менше уваги, ніж сама підготовка до вказаної діяльності.

Основу розуміння сутності поняття «готовність до міжкультурної комунікації» складають фундаментальні розробки проблеми готовності особистості до діяльності в педагогічній науці та загальнотеоретичні підходи до трактування сутності міжкультурної комунікації.

Вивчаючи професійну діяльність фахівця з урахуванням умов сьогодення, вважаємо за доцільне передусім з'ясувати сутність готовності до міжкультурної комунікації.

Проблемі готовності особистості до певного виду діяльності присвячено велику кількість наукових досліджень, де розкривається сутність, значення і структура цього явища. Готовність у науці визначають як психічний стан, як інтегративну якість особистості з багатокомпонентною структурою, яка є важливим підґрунтям успішного виконання будь-якої діяльності і є ознакою професійної кваліфікації та результатом цілеспрямованої підготовки. Готовність базується на засвоєнні суб'єктом специфічних знань і умінь та передбачає формування таких ставлень, настанов і якостей особистості, які допоможуть майбутньому фахівцеві сумлінно й творчо виконувати професійні обов'язки, завдання й функції.

У спеціалізованих словниках під *готовністю* розуміють психологічну налаштованість на щось, здатність до своєчасних дій, наявність усього необхідного для виконання певних дій або здійснення певного процесу. *Готовність до діяльності* – це складна динамічна система, що стосується інтелектуальних, емоційних, мотиваційних, вольових аспектів особистості; передбачає спрямованість на виконання тієї чи іншої діяльності; вимагає наявності певних навичок, знань, умінь. Готовність до діяльності зумовлює усвідомлені й неусвідомлені настанови, моделі ймовірної поведінки, визначення оптимальних засобів діяльності, оцінку власних можливостей відповідно до ймовірних труднощів та необхідності досягнення певного результату. Останнє визначення суголосне з поняттям готовності саме *до професійної діяльності*.

У контексті мультикультурного середовища готовність до міжкультурної комунікації є інтегративною якістю особистості, що характеризується високим рівнем знань про цю сферу соціальної дійсності, позитивним емоційно-ціннісним ставленням до особливостей різних культур, а також умінням взаємодіяти з їхніми представниками [1, с. 22–23].

Спираючись на фундаментальні положення і наукові розробки зазначених вище науковців щодо сутності понять «готовність» і «готовність до міжкультурної комунікації», у нашому дослідженні ми визначаємо, що *готовність менеджера до міжкультурної комунікації* є системною особистісно-професійною якістю, до якої входять спеціальні знання, уміння й навички, комунікативні, соціокультурні й лінгвістичні компетенції, стійкі мотиви і позитивне ставлення до міжкультурної взаємодії та генералізована здатність фахівця до виконання управлінських операцій і функцій на основі засвоєних теоретичних знань про цілі, зміст і засоби зазначеної діяльності.

Сучасний конкурентоспроможний менеджер, який відповідає вимогам суспільства, повинен мати такі базові характеристики, як наявність вагомих знань, навичок і вмінь з міжкультурної комунікації; сформоване позитивне ставлення до такої діяльності, навички регуляції власної самоосвіти та розвитку тощо. Усі вказані характеристики має забезпечувати фахова підготовка студента у ВНЗ. Таким чином, майбутній фахівець, підготовлений до міжкультурної комунікації, повинен мати компетенцію, мотивацію, сформований стиль пізнавальної діяльності [7, с. 95–98].

Зовнішніми чинниками розвитку готовності до міжкультурної комунікації є:

професійні цілі навчання іноземної мови в університеті, які містять: підготовку студентів до безпосередньої комунікації з носіями мови; використання іноземної мови у майбутній професійній діяльності, що передбачає формування вмінь і навичок, необхідних для іншомовної діяльності з вивчення загальнонаукової, соціокультурної інформації; здійснення культурного і ділового спілкування, спільної наукової та виробничої роботи;

виховні цілі університетської освіти, що можуть бути інтерпретовані з таких позицій: орієнтація на гуманізацію освіти; навчання в дусі діалогу культур; розвиток ціннісних орієнтацій стосовно культурної спадщини своєї країни; розвиток здатності до проникнення в культуру країни, мова якої вивчається, в процесі зіставлення соціальних, культурних і мовних реалій; виховання взаєморозуміння та терпимості стосовно чужої культури, інакомислення; розвиток здатності розуміти людину іншої культури, віри, мислення; виховання шанобливого ставлення до народу, нації та прийнятих у країні звичаїв; розвиток розуміння соціокультурної приналежності до національної і світової спільноти; розвиток здатності орієнтуватися в ціннісних категоріях суспільства.

Цей сутнісний момент позначається не лише на характері засвоєння знань, але й на розвитку міжкультурної компетентності студента в цілому, у зв'язку з чим змінюється основна функція освітнього процесу у вищому навчальному закладі. Викладач не лише викладає знання, але й за їх допомогою вчить студента мислити та знаходити відповіді на поставлені питання, опираючись на вже відомі знання і здобуті нові знання. Наповнені особистісним змістом знання набувають для студента статусу ціннісно-значущих. Поєднання знань з емоціями та почуттями формує ціннісні орієнтації, які визначають відповідний спосіб життя, стиль поведінки в суспільстві. Оцінюючи рівень знань і вмінь особистості студента, педагог передає йому критерії оцінок об'єктів навколишнього світу, навчаючи студента мислити аксіологічними категоріями.

Усі види комунікативних умінь передбачають створення творчої, креативної атмосфери, а також забезпечення взаєморозуміння у спілкуванні: здатності «читати» партнера зі спілкування, поводитися грамотно у вербальному та невербальному спілкуванні, гнучкого застосування знань у нових ситуаціях, підтримання взаємозв'язку структурних і функціональних компонентів інтелектуальної діяльності.

Для формування готовності студентів-менеджерів до міжкультурної комунікації необхідним є створення культуротворчого середовища, під яким ми розуміємо сукупність освітніх чинників, що впливають на загальний розвиток майбутнього фахівця в процесі навчання. Культуротворче середовище формує ціннісне ставлення до професії, що становить аксіологічний компонент мовної особистості. Студенти відкривають для себе професійно значущі цінності, завдяки чому активізується пізнавальний пошук професійно значущих знань.

Культуротворче середовище ВНЗ виступає умовою самореалізації особистості студента у навчальному процесі. Якщо у процесі навчання і виховання оптимально поєднуються традиційні і нетрадиційні форми навчання, різноманітні види творчих робіт, то утворюється культуротворче середовище, яке забезпечує прояв і розвиток творчого потенціалу особистості студента, здатного до міжкультурної взаємодії.

У результаті аналізу низки джерел довідкової літератури, релевантних для нашого дослідження, поняття «*середовище*» визначається як інтегральна система, що складається з багатьох компонентів, які знаходяться у контакті зі студентом і впливають як опосередковано, так і безпосередньо на його розвиток, та яка розвивається при цьому сама. Загалом середовище доцільно тлумачити як «сукупність умов, що оточують людину та взаємодіють з нею як з організмом та особистістю» [9, с. 349].

Окрім цього, О. В. Іванов зауважує, що «середовище» включає низку інших факторів: «особливості та характер діяльності, стиль взаємних відносин, взаємних впливів, що створюють і забезпечують розвиток» [2]. Отже, культуротворче середовище є однією з головних умов успішного навчання особистості міжкультурної

комунікації, формування її загальнолюдських і професійних якостей, здійснення її саморозвитку (самоаналіз, саморегуляція, самооцінка, самовиховання), розкриття неповторної індивідуальності.

Керувати розвитком особистості студента можна через середовище, утворюючи певні умови предметно-просторового, культуротворчого, інтелектуального характеру [4].

У сучасних дослідженнях розглядаються різні види середовищ: адаптивне освітнє середовище й адаптивне інформаційно-динамічне середовище (В. Піча, Н. Победа, О. Семашко, П. Третяков), виховне середовище (М. Ільчиков, А. Капська, В. Караковський, Л. Новікова), естетичне середовище (І. Зяюн, Г. Падалка, О. Рудницька), полікультурне педагогічне середовище (Д. Брітцман, М. Зімфер, К. Хоей), поліетнічне середовище (А. Бичко, Л. Левчук, О. Щолокова), професійно-освітнє та гуманітарне середовище технічного ВНЗ (О. Дубовик, М. Соловйова, В. Нестеренко, Н. Ничкало, С. Черепанова).

Аналіз методологічної та методичної літератури з досліджуваної теми дозволяє зробити висновок, що проблема комплексного дослідження теорії та практики культуротворчого середовища як процесу і результату педагогічно організованого залучення студентів до професійно-творчої діяльності та формування їх готовності до міжкультурної комунікації у його межах залишається поза увагою науковців.

Ми переконані, що *культуротворче середовище* – це не просто умова формування особистості, але й фактор, що забезпечує підготовку студентів до професійної діяльності та одночасно формує *готовність до міжкультурної комунікації майбутніх менеджерів*.

Поділяючи позицію О. О. Макарені, під культуротворчим середовищем ми розуміємо сукупність матеріальних і духовних факторів і засобів, що сприяє перетворенню індивіда на особистість і далі на індивідуальність у процесі вирішення навчальних завдань, які спрямовані на інтелектуальний, духовний і практичний розвиток особистості майбутнього менеджера [5].

Необхідно створювати культуротворче середовище в системі освіти, оскільки воно сприяє реалізації гуманістичної концепції навчання, її цілей і завдань на всіх етапах педагогічного процесу, а використання навчальних, виховних і розвивальних функцій навчальних дисциплін неможливе без конструювання внутрішнього культуротворчого середовища. Лише так можна реалізувати особистісно орієнтований підхід в освіті на гуманістичному підґрунті, що сприяє соціалізації та інкультурації особистості. Таким чином, можна сформулювати наше розуміння якісних характеристик культуротворчого середовища, які намітилися в процесі осмислення наукових ідей О. О. Макарені:

- це середовище, яке стимулює активність суб'єктів, самостійність і креативність;
- простір для соціально-значущої вільної діяльності особистості студента;
- середовище, яке забезпечує можливість комфортного існування в освітньому просторі суб'єктів навчання, дозволяє бути людиною культури, надає право свідомого вибору власного місця в культурі та соціумі;
- середовище, яке сприяє здійсненню спільної продуктивної діяльності, конструктивній взаємодії у набутті кваліфікації;
- культуротворче середовище дозволяє особистості студента в її стосунках (взаємозв'язках з іншими суб'єктами навчання) спрямовувати власний внутрішній потенціал на перетворення дійсності (навчального процесу із формування готовності до міжкультурної комунікації);
- середовище, яке характеризується варіативністю, діалогічністю, толерантністю, духовною та культурною насиченістю [5; 6].

Основними елементами культуротворчого середовища ВНЗ є: студенти як носії особливого культурного світу; викладачі як носії педагогічної творчості; освітній процес як модель соціокультурного простору, в якому і відбувається становлення особистості та її підготовка до міжкультурної комунікації. Культуротворче середовище ВНЗ – це складна взаємодія різних культур, цінностей, яка веде до збагачення духовного світу майбутніх менеджерів.

Проаналізувавши усі точки зору, у нашому дослідженні ми розглядаємо *культуротворче середовище* як систему життєдіяльності, що включає взаємопов'язану сукупність навчальної та дозвілєвої діяльності суб'єктів освітнього простору, покликану формувати їх культурно-освітнє мислення, актуалізувати ціннісні орієнтації, реалізувати творчий потенціал і забезпечувати міжкультурні чинники професійно-навчального функціонування. Саме творча діяльність сприяє розвитку нестандартного мислення, пошуку нових способів діяльності, вмінню висувати гіпотези, формувати проблеми та узагальнювати їх тощо. Творча діяльність дає можливість розширити спілкування з оточуючим середовищем, співставити себе з іншими, отримати від інших оцінку власної діяльності.

На думку Л. Шеремета, «діалог є способом творення взаємності» [8, с. 189]. Суттєвою ознакою культуротворчого середовища стосовно формування готовності студентів-менеджерів до міжкультурної комунікації є морально-психологічний клімат, для якого характерні відкритість, доброзичливість, взаємна довіра.

Відкритість як складова особистості – це готовність та вміння бути самим собою, неприховано виявляти співрозмовникові власну позицію, думку. Важливим її аспектом є проникливість в іншу, відмінну від власної, думку, вміння поставитись до своєї позиції як до однієї з можливих.

Діалогічна взаємодія в культуротворчому середовищі передбачає не тільки згоду і порозуміння, а й дружню співпрацю, чесне змагання, гарячу суперечку.

Толерантні стосунки між учасниками освітнього процесу забезпечують формування здатності кожного учасника сприймати позицію, думки, ідеї іншого як об'єктивно існуючу реальність, дозволяють не відчувати почуття приниження, роздратування, провини або переваги у процесі взаємодії.

У формуванні готовності майбутніх менеджерів до міжкультурної комунікації ми вважаємо за необхідне підкреслити специфіку толерантності, яка полягає у готовності суб'єкта до усвідомлених особистісних дій, спрямованих на побудову відносин з представниками іншого соціально-культурного середовища на конструктивній основі, на досягненні гуманістичних відносин між людьми, що мають інший світогляд, різні ціннісні орієнтації, стереотипи поведінки. Становлення толерантності можливе тільки у багатому культуротворчому середовищі ВНЗ, яке забезпечує стабільність і стійкість умов виховання, здатних до застосування технологій соціальної регуляції.

Цілі та завдання розвитку готовності до міжкультурної комунікації, творчих здібностей студентів залежать від тих завдань, які необхідно буде вирішувати у майбутній професійній діяльності. У культуротворчому середовищі готовність студентів до міжкультурної комунікації визначається як набуття знань, умінь і навичок, необхідних для самостійного творчого розв'язання проблем, що виступають на перший план за своєю значущістю згідно з сучасними вимогами; потреба та вміння напрацьовувати нові знання та вміння для вдосконалення професійної діяльності; прагнення до самореалізації, до втілення у менеджерській практиці своїх намірів та способу життя.

Таким чином, створення культуротворчого середовища у вищому навчальному закладі – один з ефективних напрямів удосконалення якості фахової підготовки студентів. Система освіти розглядається як система умов для особистісного становлення, культурного саморозвитку і самовизначення. У нашому дослідженні культуротворче середовище виступає як цілісна система, структурні елементи якої використовуються суб'єктами освітнього процесу для засвоєння і трансляції гуманістичних цінностей, які здатні забезпечити формування основ нового культуротворчого та соціально-педагогічного мислення суб'єктів освітнього простору вищого навчального закладу.

У процесі проведеного теоретичного аналізу доведено, що культуротворче середовище вищого навчального закладу як фактор формування готовності до міжкультурної комунікації майбутніх менеджерів виконує низку функцій: а) залучення студентів до досягнень культури, трансляція цих досягнень; б) проникнення особистості у внутрішню структуру пануючих у суспільстві норм, ціннісних орієнтирів, стандартів поведінки: певної життєвої позиції, що формується у процесі навчання.

Подальшими напрямками дослідження є розробка і впровадження технології навчання, що сприятиме формуванню готовності майбутніх менеджерів до міжкультурної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайсіна Л. Ф. Готовность студентов вуза к общению в мультикультурной среде и ее формирование: Монография / Л. Ф. Гайсіна. – Оренбург : РИК ГОУ ОГУ, 2004. – 113 с.
2. Иванов А. В. Культурная среда общеобразовательной школы как педагогическое явление: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / А. В. Иванов. – Тамбов, 2006. – 49 с.
3. Краткий педагогический словарь / под ред. Г. М. Андреевой. – М., 2005.
4. Кривых С. В. Соотношение понятий «среда» и «пространство» в социокультурном и образовательном аспектах / С. В. Кривых // Мир науки, культуры, образования. – 2011. – № 2 (27). – С. 106–111.
5. Макареня А. А. Культуротворческая среда: статус, структура, функционирование / А. А. Макареня // Избранные труды: В 3-х т. – Тюмень : ТОГИРРО, 2000. – Т. 3. – С. 139–178.
6. Макареня А. А. Методологические основы создания культуротворческой среды подготовки учителя : дис. докт. пед. наук в форме научного доклада / А. А. Макареня. – Тюмень : ТОГИРРО, 1998. – 68 с.
7. Овчинникова Г. М. Подготовка студентов технических вузов к инновационной профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Галина Максимовна Овчинникова. – Тольятти, 2000. – 232 с.
8. Шеремет Л. П. Концептуально-методологичні принципи формування особистості (філософсько-культурологічний аналіз) / Л. П. Шеремет. – Біла Церква, 2005 – С. 186–192.
9. Философский энциклопедический словарь / Под. ред. А. М. Прохорова. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.